

A munka és a munkásság globális történetének körvonalai

A munkások „multiverzuma” a munkásságtörténet nézőpontjából

A világ munkásosztálya nem alkot homogén egységet, hanem rétegek és társadalmi csoportok összetett és bonyolult egésze, amelyek tanulási folyamatai, tapasztalatai, koalíciói és akciói nem annyira egyénekre, mint inkább családokra, közösségekre, férfi- és nőközösségekre, jótékonyági társulásokra és szakmák szervezeteire, titkos társaságokra és akciócsoportokra épülnek. A munkásságnak ezek a szerveződési diffúz társadalmi infrastruktúrát alkotnak, ami döntő jelentőséggel bír a maguk meghatározta kulturális normák fennmaradásában és kialakulásában. Ez az infrastruktúra tovább él még akkor is, amikor az általa egy-egy időszakban létrehozott nagyobb politikai és szakszervezeti alakulások összeomlanak. Ám egyszersmind ki van téve az átalakulás kényszerének, folyamatosan megújítva önmagát. Pontosan e megújulási képesség az oka annak, hogy a munkásosztály szerveződési tartósan fenn tudtak maradni a kapitalista fejlődés évszázadai alatt. Csak arra kell gondolnunk, hogy milyen szívósan továbbéltek a paraszti családi gazdaságok a cári Oroszország redisztributív faluközösségeiben, Latin-Amerika bennszülöttek lakta régióiban és a mai Kínában. Vagy elgondolkozhatunk azon, hogy ezekben a parasztcsaládokban az idegen országokba való kivándorlás előtt évszázadokon át milyen szívósan fennmaradtak azok a közösségi döntéshozatali eljárások, amelyekre tanulmányukban Ferruccio Gambino és Devi Sacchetto hívják fel figyelmünket. Vagy megpróbálhatjuk megérteni azt a keserűséget, amivel Detroitban sok autómunkás család figyelni napjainkban egykor hatalmas szakszervezetének hanyatlását, amelyért nagyszüleik – az 1936 végi, 1937 eleji *flinti ülősztrájk*² veteránjai – oly hősiiesen küzdöttek. Vajon követi- e majd újrakezdés a szakszervezet jelenlegi hanyatlását és a General Motorsnál, a Chryslernél vagy a Fordnál folyó brutális átalakítást, és ha igen: ezt ők meg fogják-e még látni?

A munkásosztálynak ez a multiverzuma, amelyet Peter Linebaugh és Marcus Rediker „sokfejű hidraként” ír le, hatalmas idődimenziót: több mint fél évezredet fog át. Kezdetei visszanyúlnak a tizenötödik század közepére, amikor a hosszú távú, transzkontinentális kereskedelem

plusz jövedelemforrást fedezett fel a nemzetközi munkamegosztásban, és használni kezdett egy sajátos árut: a rabszolga- és kényszer-munkásokat (Gambino és Sacchetto). Ez volt a kezdete a proletariázálás rendkívül erőszakos folyamatának. Európában a közvetlen termelőket elválasztották megélhetési eszközeiktől, s dologházakban vagy börtönökben helyezték el, katonai szolgálatra kényszerítették a tengerészetenél vagy a hadseregnél, illetve kényszermunkásként³ tengerentúltra szállították őket (Linebaugh/Rediker, Niklas Frykman, Peter Way). Időközben Ázsia és a két Amerika hatalmas területein kialakult a manufaktúraszerű ültetvényrendszer. Az ültetvények nemcsak a rabszolgaszállítás célállomásai voltak (lásd Gambino/Sacchetto), ami a tizenkilencedik század közepére elnéptelénítette a szubszaharai Afrika hatalmas részeit, hanem laboratórium gyanánt szolgáltak egy bonyolult munkamegosztás kifejlődéséhez, amely egyetlen rendszerben egyesítette a rabszolgákat, a kényszermunkásokat, a kézműveseket és a szabad munkásokat. Az így felhalmozódó tapasztalatok később beépültek a manufaktúra európai rendszerébe.

A proletariátusnak ez az „eredeti felhalmozódása” a tőke eredeti felhalmozásának és a világgazdaság kialakulásának antagonisztikus ellentéteket hordozó következménye volt. Ez semmi esetre sem ért véget a kapitalista iparosítással, amely Angliában kezdődött és a tizenkilencedik század közepére a transzatlanti régiókban is szétterjedt. Inkább összefolyt az iparosodási-proletarizálódási folyamatokkal. Az indiai és kínai kulikat és kényszermunkásokat, a volt amerikai rabszolgákat, akik bekerültek a nem szabad szerződéses munka gettóiba, kezdetben a munkaadók a munkamegosztás rendszerén belül elkülönítették egymástól (Gambino/Sacchetto). Ám ez a tendencia a tőkés iparosítási folyamat második szakaszában, amelynek során létrejött a Taylor-rendszerű tömegmunka (lásd Segio Bologna, Carlo Vercellone), s még inkább a második világháború után, megváltozott. A proletariátus „multiverzumának” kialakulása végül nem hagyta érintetlenül a bolygó egyetlen szögletét sem, jóllehet e multiverzum egyre inkább a tőkefelhalmozás tartalékhadserégévé alakult át. Ma, majdnem ötszázötven évvel a transzatlanti rabszolga-kereskedelem kezdete, kétszáz évvel az iparosodás első szakasza és hatvan évvel az USA fejlődési doktrínájának meghirdetése után, több mint egymilliárd „informális” proletárt tartanak nyilván a világ nyomornegyedeiben. Ezenkívül, a Földgolyó déli felén a parasztok több mint kétharmadát fenyegeti a veszély, hogy elveszítik jogaikat a földre és a közlegelőkre (Max Henninger).

A proletár „multiverzum” rendkívüli mobilitása lényegi vonása volt – és ma is az – e több mint ötszáz éves kialakulási folyamatnak. Ez a folyamat mindig két összetevőből állt: a munkaerő szállításából és migrációjából. Az átszállított munkások (a rabszolgák) kizsákmányolásán nyugodott a hosszú távú kereskedelem, s ez egyszersmind úgy működött, mint a tizenötödik század során kialakuló nemzetközi

munkamegosztás alapja. Azóta a folyamat egy sor tetőpontra ment át. Az első a kapitalizmus iparosodás előtti szakaszában zajlott, amikor a tizenhetedik és tizennyolcadik századi flották tengerészeit, akiket általában kényszerrel sorozták, arra használták, hogy védelmezzék az óceánon keresztül menő kereskedelmi járatokat és segítsék a birodalmi terjeszkedést, noha ugyanakkor ők alkották a magját a rabszolgák, a kényszermunkások és a kézművesek tarkabarka seregének is, amelyek lázadásai előkészítették az európai forradalmakat (Lindbaugh/Rediker, Frykman). Ma ezek a munkások úgy jelennek meg előttünk, mint a standardizált, hálózattá szervezett nemzetközi szállítási láncok engedelmes szolgálói, s a hatalmas sztrájkmozgalmak, amelyeket az 1970-es évektől az 1990-es évek elejéig szerveztek, mintha feledésbe merülnének. De ki tudja, mit hoz a jövő?

Ehhez a tömeghez adódtak hozzá – a korai modernitás óta folyamatosan – a migráns-munkaerő fő kontinentális és transzkontinentális hullámai. A migránsmunkások, mint Gambino és Sacchetto hangsúlyozzák, gyakran láncszerűen léptek fel a világszínpadra. Négy évszázad után követték őket a meghatározott időre szolgásgba kényszerítettek, a kétoldalú állami egyezmények és a nemzetközi munkaközvetítő ügynökségek révén idegenbe kerültek migrációs hullámai. De mindezek a jelenségek nem adódtak össze valamiféle egyirányú, a mindig szabadabb munkavállalás felé vezető folyamatá: az 1970-es évek óta a gettóknban élő szerződéses munkaerő újfent dominánssá vált az Öböl-országokban, s a kínai embercsempész-bandák, csakúgy, mint a kelet-európai emberkereskedők, régen újratemtették a kényszerített munka és a meghatározott időre szóló rabszolgaság régi struktúráit, hogy így láthassák el megrendelőiket olcsó és engedelmes munkaerővel. Nem változott a migráns-munkaerő funkcionális helyzete sem a kizsákmányolás „köreibben”: a migránsok munkája kárpótolja a tőkéseket a helyben lakó dolgozók folyamatos meneküléséért a nehéz, egészségtelen és rosszul fizetett munkáktól (Gambino/Sacchetto). Ezért a migránsmunka szerves összetevőjévé válik a munkába kerülés és a munkából való kikerülés ama folyamatának, amelyet a foglalkoztatási menedzserek előszeretettel neveznek „fluktuációnak”.

A proletár „multiverzumot” születésétől fogva rendkívüli mértékű sokféleség és bonyolultság jellemezte. Ez a sokféleség ugyan változott a kapitalizmus hosszú ciklusai folyamán, de összetevőinek némelyike a századok alatt állandó maradt. Az egyik lényeges tényező, ami állandó volt, s az is maradt, a nők által végzett „reproduktív” munka. Ez a munka sokáig láthatatlan volt, mivel ellenszolgáltatás nélkül végezték (Maria Mies, Silvia Federici, Max Henninger), csak a legutóbbi évszázadok során kezdte bizonyos esetekben átadni helyét a szegényesen fizetett munkaviszonyoknak (vö. Silvia Federici írását a gondozói munka esetéről). A munka más formái szintén fennmaradtak az évszázadok során, mint például a parasztok és a kézművesek önmaguk

számára végzett munkája, habár a hálózati kapitalizmus tudást teremtő munkásainak megjelenésével e formák jellege is radikálisan megváltozott (Sergio Bologna). Ami meglepő, az a fentebb említett paraszti családi gazdaságok folytonossága (Mies, Henninger). A transzatlanti régióban a paraszti családi gazdaság és közösségi földtulajdonlás kettős rendszere már a tizenhatodik században kezdett áldozatul esni a bekerítésnek, a közföldek felszámolásának és az állami terrorral való kisajátításnak. De a cári Oroszországban és a Szovjetunióban ez a rendszer fennmaradt a harmincas évek elejének kényszerű kollektivizálásáig; Kínában reneszánszát éli az 1980-as évek óta, s Ázsia, Afrikai és Latin-Amerika bizonyos részein mind a mai napig ellenáll a „zöld forradalom” vagy a mezőgazdasági iparosítás hullámainak.

Hogy a változások közepette meglévő folytonosságokat, amelyek a proletár multiverzumot jellemzik, jobban meg tudjuk érteni, arra lesz szükségünk, hogy az elmúlt évszázadokat illetően összevessük egymással a multiverzum egy-egy időszakban létezett összetételének keresztmetszeit. Angol és amerikai munkásság-történetek eredményei alapján az ilyen „időszeletek” könnyen összeállíthatók az iparosítást megelőző utolsó kétszáz esztendőről. Megvizsgálva őket, újra találkozni fogunk a gyarmati ültetvények és a transzatlanti manufaktúrák munkásaival, a kézművesek műhelyeivel, a flották és a kereskedelmi hajók legénységével, a laktanyákkal, a jobbágyokkal, illetve a dologházak, börtönök, árvaházak és szegényházak lakóival. Rekonstruálva a kontinentális európai proletariátus összetételét a tizenkilencedik század közepe táján, hivatkozhatunk Aldrich Mayer esszéjének bevezető megjegyzéseire, ahol a szerző a következő kategóriákat azonosítja be: idénymunkások a mezőgazdaságban, elszegényedett parasztok és részesaratók, munkát kereső koldusok és csavargók, elmaradott technológiákkal dolgozó háziiparosok, béresek és szolgák, városi mindenes mesteremberek, vándorlegények, vasúti munkások, proletarizálódott kézművesek, manufaktúra- és gyári munkások, a bűnözésbe süllyedt városi alsó-proletariátus; ezekből az elemekből tevődött össze az osztály, s ezek álltak az éhséglázadások hátterében. Az iparosodás két következő szakasza alatt kétségkívül nagyban megnövekedett az ipari proletariátus jelentősége, de soha nem érte el a „kettős értelemben szabad bér munka”⁷⁴ ideális állapotát. A migráns- és paraszti munkaerőnek köszönhetően nagyobb része sohasem vált megállapodottá, mindig több kultúra és több nemzetiség képviselőiből tevődött össze, s megtartotta kapcsolatát a kevésbé fejlett falusi területek osztálystruktúráival. Az ipari munkások rétege soha nem uralta a társadalom osztályösszetételét sem, még akkor sem, ha legképzettebb rétegei a szakszervezetek és a politikai munkásmozgalom formájában átmenetileg politikai hegemóniára tettek is szert. A transzatlanti régió kívül pedig még létezik egy olyan uralkodó osztályszerkezet, amely soha nem jutott túl a tizenkilencedik századi

európai proletariátus heterogén jellegén, még az úgynevezett újonnan iparosodott országokban sem.

S a proletariátusnak ez a heterogén összetétele nem fog megváltozni a jövőben sem. Mint Bologna, Federici, Vercellone, Gambino/Sacchetto, Mies, Henninger és Subir Simha tanulmányai bizonyítják, a bértől függő munkások „multiverzuma” tovább differenciálódik minden irányban – lefelé, a leszerződtetés és a nem szerződéses jellegű kizsákmányolás új formái irányában, de felfelé is, egészen a tudást termelő dolgozók új rétegeiig, akikre valamikor a tanácskommunisták úgy utaltak, mint „szellemi dolgozókra”, szembeállítva őket a „kétkezi munkásokkal”. Továbbmenve: az elmúlt évtizedekben tanúi lehetünk annak, hogy a munkásoknak a nagyiparban koncentrált tömegeit vagy radikálisan lefaragták, vagy áttelepítették az új, most felemelkedő gazdaságokba. Ez a fejlődés azzal járt, hogy a korábban a gyárban szilárd hadállásokat kiépített munkások most arra kényszerültek, hogy újra „kitalálják” magukat, mint szabadúszó mesteremberek, s úgy kínálják szolgáltatásaikat, mint önálló iparosok, vagy újraélesszék a házipar bizonyos formáit – habár inkább a pincében álló, számítógéppel vezérelt szerszámgéppel, nem pedig szövőszékkel.

A proletariátus felhalmozódási folyamatának kreativitása kimeríthetetlen. A proletariátus folyamatosan arra törekszik, hogy megvédje társadalmi létezését és kulturális identitását a munkaidő, a kockázatos munkafeltételek, valamint a menedzserek és irányító tekintélyek által rákényszerített egyéb kényszerűségek ellenében. Ez a törekvés, persze, csak korlátozottan lehet sikeres, mivel a kizsákmányolás viszonyrendszeréből való menekülés csupán ritkán eredményez önfenntartó gazdasági egzisztenciát vagy tűrhetőbb magántevékenységet, a legtöbb esetben egyszerűen munkanélküliséghez vezet. Ha összevetjük Henninger adatait a mai világszegénység mértékéről az 1850-es évekbeli munkaerőpiac Marx által feltérképezett struktúrájával, azt fogjuk találni, hogy Marx korának angliai társadalmi viszonyai, a munka tartalékseregén belüli fokozatokkal – „veszélyes osztályok”, pauperizmus, az alkalmi munkások állandó munkanélkülisége, látens mezőgazdasági munkanélküliség és az átmeneti („folyékony”), a váltság kiváltotta munkanélküliség – az egész világra kiterjeszkedtek, s rajta hagyták nyomukat a világméretű proletár „multiverzumon”. De ez visszavisz bennünket a régi kérdésfeltevéshez, hogy vajon valóban úgy kell-e értelmeznünk a tömeges szegénységet világszerte, mint a kapitalista fejlődés eredményét – mint „relatív többlétnépeiséget” és a tőke koncentrációjának kísérőjelenségét –, vagy pedig megvan annak a maga saját dinamikája.

Persze, vannak olyan, a munkaerő történelmével és/vagy a munka/tőke viszony mai alakulásával kapcsolatos kérdések, amelyekben szerzőink nem értenek egyet, vagy legalábbis egymástól eltérő nézőpontokból vizsgálják őket. Az egyik ilyen kérdést veti fel például Subir

Simha, amikor, a globális Dél perspektívájából azt vizsgálja: hogyan növekszik a diszkrepancia a tényleges osztályfolyamatok és azok politikai-intellektuális közvetítése között. Sinha elemzése szerint, India szintén tanúja volt annak, ahogyan osztályviszonyai jelentős átalakuláson és differenciálódáson mentek keresztül az elmúlt évtizedekben. Ámde ez a tény számára nem osztályelméleti reflexiók kiindulópontjával szolgál, hanem egyfajta alapot nyújt, amelyből kiindulva kritikusan foglalkozhat állást mind a hagyományos marxizmusnak az osztálykülönbségek etatista-centralista leépítésére törekvő tendenciáival, mind pedig a *Subaltern Studies* csoport által kifejlesztett konceptuális, kultúraelméleti alternatívákkal szemben – amelyek viszont visszafordíthatatlannak tekintik az indiai osztályok fragmentálódását. Ámde Sinha nem áll meg ennek a két elméleti zsákutcának a vizsgálatánál, s nem is vállalkozik valamiféle „harmadik” szintű intellektuális elmélet megalkotására az osztályok kialakulásáról. Ehelyett megvizsgálja azokat a valós fejlődési folyamatokat, amelyeken a „multiverzum” indiai része keresztülment, megtárgyalva a halászok és az erdőmunkások önszerveződését és a Bihar államból származó vándormunkások helyzetét. Ezzel demonstrálja, hogy új közvetítő gazdasági és kulturális kategóriákra van szükség.

A második vita a munkaviszonyok mai átalakulását érinti a kapitalizmus új csúcstechnológiai szektoraiban. Carlo Vercellone tanulmányában abból a megfigyelésből indul ki, hogy a fordí éra átalakulási válsága egy újfajta munkás, a „nem materiális munkát végző” vagy „kognitív” munkás kialakulásához vezetett. Vercellone amellett érvel, hogy ami a szemünk előtt végbemegy, az a „tudományos jellegű termelőerők” dolgozók általi újra-elsajátítása. Miközben e termelőerők elvileg jelen voltak az élőmunkában, a fordizmus korszakában, amikor a munkafolyamatot az ismétlődő mechanikus műveletek sorává bontták fel, a tőke kisajátította őket a maga céljaira. A ma érvényesülő tendencia viszont az, hogy a munka mint a gondolkodás és a cselekvés szétválaszthatatlan egysége kerül a termelési folyamat centrumába. Vercellone amellett is érvel, hogy az effajta munka, a munkaviszonyok átfogó spektrumán belül, ma elfoglalta azt a hegemón pozíciót, amely valaha a tömegtermelésnek jutott.

Tovább fogunk menni, hogy lentebb megtárgyaljuk ennek a megközelítésnek az elméleti implikációit. Itt legyen elég megjegyeznünk, hogy több e kötetben megjelent tanulmány kritizálja a fenti – széles körben „poszt-workerista” néven közismertté vált – megközelítést. Gambino és Sacchetto írásuk végén hangsúlyozzák, hogy a tőkefelhalmozás továbbra is főleg a mechanikusan ismétlődő részműveletekből álló munka kizsákmányolásán alapul, míg Massimiliano Tomba és Riccardo Bellofiore arra mutatnak rá, hogy a kapitalista világrendszer mindig arra törekszik, hogy a különböző munkaviszonyokat kombinálja, olyan módon, hogy mindegyiket alkalmazva, egyidejűleg tudja kizsákmá-

nyolni a dolgozók különböző rétegeit. Kritikai megjegyzések találhatóak C. George Caffentzis, Detlef Hartmann és Silvia Federici e kötetben megjelent munkáiban is. Ezért elfogadhatjuk, hogy az az elképzelés, hogy egy bizonyos fajta munkás hegemón helyzetet foglalna el a világméretű proletár „multiverzumban” – ezt az elképzelést Marx és Engels először 1847–48-ban fogalmazták meg, a kétszeres értelemben szabad bémunkással kapcsolatos megjegyzéseikkel – többé nem tekinthető széles körben elfogadottnak.

Megfogalmazható-e pozitív értelemben a marxí munkaérték-elmélet kritikája? Egy dinamikus munkaérték-elmélet körvonalai

Kötetünk szerzőinek fentebb summázott kritikai reflexiói a munkástörténet státuszával és a munka fogalmával kapcsolatban a marxí rendszeren belül, nagyon is kétségessé teszik, hogy vajon ez a rendszer továbbra is referenciaként szolgálhat-e a munka politikai gazdaságtanának dinamikus kritikájához? Így nem meglepő, hogy kötetünk legtöbb szerzője, aki célba veszi ezt a kérdést – Sergio Bologna, Silvia Federici, Detlef Hartmann, Max Henninger, Ahlrich Meyer, Marie Mies és Peter Way – expliciten vagy impliciten, de elvetik ezt a döntést. Figyelembe véve, hogy a munkaérték-elmélet s különösen a politikai gazdaságtan marxí bírálatának determinisztikus-eltárgyasító jellege milyen nagy horderejű problémákkal jár, ez teljesen érthetőnek tűnik. Az elméletnek ez az inkább kedvezőtlen-bizonytalan helyzete akkor sem változna lényegesen, ha kiderülne – miután befejeződik a Marx/Engels összkiadás megjelentetése –, hogy Marx élete utolsó éveiben nemcsak kétségbe vonta saját megközelítésének szigorú értelemben vett érvényességét, hanem igyekezett lényeges korrekciókat is belevinni rendszerébe. Azt várhatjuk, hogy éppen ez fog kiderülni: ha gondosan elolvassuk Marx levélvázlatait, amikor választ akart írni Vera Zaszulics⁵ kérdéseire egy, a kapitalista fejlődést megelőző szocialista forradalom lehetőségét illetően,⁶ akkor azt látjuk, hogy Marx végül nemcsak elfogadta a szociálforradalmárok⁷ agrárforradalomról alkotott modelljét, hanem egyszersmind kezdett benne kérdésessé válni, hogy a korábbi, determinisztikus megközelítése alkalmazható-e a más, a nyugat-európaiktól eltérő történelmi helyzetekben is. Így például az a megjegyzése, hogy az indiai brit uralom barbár erőszakossága súlyosbította az indiai éhínségeket, mivel lerombolta az ország önellátó paraszti gazdálkodását, anélkül, hogy megteremtette volna a kapitalista fejlődés előfeltételeit,⁸ aligha egyeztethető össze azzal a marxí axiómával, hogy a legiparosodottabb tőkés országok fejlődésmenetéből olvasható ki az elmaradottabb nemzetgazdaságok jövődjé fejlődése. De még ha ki is derülne, hogy Marxot az 1870-es évek gazdasági depressziója és annak India, Oroszország és az Egyesült Államok fejlődésére

gyakorolt hatásainak tanulmányozása arra készítette, hogy eltávolodjék szellemi fejlődése „középső korszakának” objektivista tendenciáitól, s ezért bizonyos értelemben visszatért korai korszakának a társadalmi forradalmat hangsúlyozó attitűdjéhez – mindez kevéssé érintené azt a kérdést, amellyel itt foglalkozunk.⁹ Ez az elméletörténeti felfedezés csak segítene felgyorsítani a politikai gazdaságtan marxi bírálóitól már több mint egy évszázada időszerűvé vált fogalmi tisztázását; segítene megválaszolni azt a kérdést, hogy vajon teljes egészében el kell-e vetnünk ezt a kritikát, vagy pedig bátran meg kellene próbálnunk a munkásokat, az eleven munka teremtő erejének hordozóit beépíteni a politikai gazdaságtan egy olyan, dinamikus bővített kritikájába, amely elismeri a munkásoknak mint az értéköbbséget-kiszajtoló tárgyi-asult munka egyenlő „súlyú” ellenpólusának szerepét a kapitalizmus rendszerében. A következőkben be fogunk mutatni néhány alapvető megfontolást, amelyek érzésünk szerint nélkülözhetetlenek egy ilyen szintézishez. Amikor így járunk el, akkor egyszersmind megpróbáljuk a jelen kötetet egyfajta előrenéző módon lezárni. Nemcsak annak az öt szerzőnek – C. George Caffentzis, Sebastian Gerhardt, Thomas Kuczynski, Massimiliano Tomba és Riccardo Bellofiore – az érveire fogunk hivatkozni, akik a marxi megközelítés továbbfejlesztése mellett állnak ki, hanem azokénak a kritikai meglátásaira is, akik ezt a továbbépitést hiábavaló szellemi vállalkozásnak látják.

A munka politikai gazdaságtanának emancipatív kritikájának két elemi premisszából kell kiindulnia: az első a kizsákmányolásnak és a kizsákmányolt osztályok összességének egy új meghatározása, a második pedig annak fogalmi tisztázása, hogy hogyan is festene egy kizsákmányolás-mentes társadalom termelési és reprodukciós folyamata. Ebből a két pólusból kiindulva azután lehetséges lesz kidolgozni a munka politikai gazdaságtanának egy dinamikus és nyitott kritikáját.

A kizsákmányolás meghatározása

A „kizsákmányolás” kifejezést a lehető legátfogóbban kell definiálnunk. Három – egymással szorosan összefüggő – folyamatot kell jelölnünk vele: először is, a közvetlen termelők megélhetési és termelőeszközöknek erőszakos kisajátítását; másodsor: a termelőeszközektől megfosztott emberek és tulajdon nélküli leszármazottaik – többé-kevésbé erőszakos – „átalakítását” olyan egyénekké, akik részéről várható, hogy eladásra kínálják munkaképességüket, illetve azt rendelkezésre bocsájtják tőlük függetlenül meghatározott társadalmi célokra (iskolák, kaszárnyák, átnevelő táborok); harmadszor pedig jelenti a munkaerő tényleges felhasználhatóvá, illetve értékesíthetővé tételének folyamatát. A kizsákmányolás speciális esete az, amikor az embereket arra kényszerítik, hogy munkaerejüket rendelkezésre bocsássák az

értéktöbblet kisajátításának céljaira, azért, mert szükségük van az ellentételezésésként kapott pénzre a létfenntartáshoz. Mindazok, akik ott találják magukat munkaképességük kisajátításának, fegyelem alá vetésének és alkalmazásának/értékesítésének összeütközésekkel teli folyamatában, együtt alkotják a világ proletariátusát, a kizsákmányoltak „multiverzumát”. Közülük azok, akik belekerülnek munkaerejük kizsákmányolásának és értékesítésének nem kevésbé konfliktusokkal teli folyamatába, alkotják a multiverzumon belüli munkásosztályt, vagyis a világ munkásosztályát. Amit mindig észben kell tartanunk, amikor ezt a definíciót használjuk vagy hivatkozunk rá, az az, hogy a „munka” fogalma mindig utal a társadalmi önreprodukció tevékenységeire is: a reprodukció viszonyain belül is vannak fizetésen alapuló vagy anélküli kizsákmányoló viszonyok, amint ezt nemrégiben igazolta a feministák között a „családon belüli kizsákmányolás” jelenségéről folyt vita. Ezt a „terepet” egyre inkább „felfedezi” és megszállja a tőke. A gyermekgondozó egy óvodában, vagy a gondozó valamely taylorizált öregek otthonában nem kevésbé kizsákmányolt, mint egy acélgyárban műszakban dolgozó munkás vagy egy munkanélküli béranya, aki pénzért ad életet egy lombikbébinek.

Ezzel párhuzamosan, a „kizsákmányolás” fogalmát negatív értelemben is definiálnunk kell. Hogyan is nézne ki egy ilyen definíció? Kimondhatjuk-e általános szabályként, hogy csak azok az emberek kizsákmányoltak, akik nem zsákmányolnak ki másokat? Ez semmiképpen sem egyértelmű, hiszen a patriarchális paraszt- és munkáscsaládok a kizsákmányolás olyan belső struktúráit mutatják, amelyeket külső tényezők stabilizálnak és erősítenek meg (szélsőséges szegénység; az, hogy a munkások bérének meghatározásánál nem veszik figyelembe a gyermekeket). Ám eltekintve az „interiorizált” kizsákmányolás e családon belüli struktúráitól – amelyek hatását az önfelszabadítás bármilyen lehetséges folyamatára nem szabad alábecsülnünk – világos választóvonalat húzhatunk a kizsákmányoltak és kizsákmányolóik közé: bárki, aki nem vesz részt aktívan a kizsákmányolás folyamata öt társadalmi-gazdasági elágazásának valamelyikében (a személyiség, a munkaképesség, a munka és a megélhetés eszközei, a más emberek termékei és reprodukív szférái kisajátításában), nem tartozik a kizsákmányoló osztályába vagy rétegeibe. Természetesen ebből még nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy őket magukat kizsákmányolják. Ez utóbbi kérdést csak a kizsákmányolás fogalmáról adott pozitív definíción alapján dönthetjük el.

Egy harmadik lépés a kizsákmányolás és az osztály közötti kölcsönös kapcsolat konkretizálása és fogalmi tisztázása felé, felfogásunk szerint, az lenne, ha a kizsákmányolási viszonyokat aszerint is osztályoznánk, hogy a kizsákmányoló osztályok milyen eszközökkel férnek hozzá a proletár „multiverzumhoz”, a munkaerőhöz. Mind történetileg, mind pedig a jelent tekintve öt szintet különböztethetünk meg, aszerint,

hogy a munkaerő birtokbavétele a társadalmi lét mely területén valósul meg. Először, a kizsákmányolók megszerezhetik a kizsákmányoltat mint személyt, rabszolgává, adórszolgává, kényszermunkássá, vagy leszerződött munkássá téve őt. Másodsor, lehet, hogy a kizsákmányolók arra szorítkoznak, hogy csak a kizsákmányoltak munkaerejét szerzik meg, vagy úgy, hogy fix összegért megveszik (bérlik), vagy pedig akként, hogy magukhoz kötik és azután valamilyen más szerződéses megállapodással (mint a különböző plusz juttatásokkal, borralalóval stb. kapcsolatos megállapodások) értékesítik. Harmadsor dönthetnek úgy is, hogy vagy ők bocsátják a munka eszközeit és a munka tárgyát a kizsákmányoltak rendelkezésére, vagy megengedik a kizsákmányoltaknak (az önálló munkások esetében), hogy megtartsák ezt a felszerelést és ezeket a tárgyakat, de más, egyenlőtlen feltételekkel kötött szerződéseket használnak fel arra, hogy rátegyék a kezüket munkaerejükre (föld bérbeadása, a parasztcsaládok kizsákmányolása egyenlőtlen kereskedelmi szerződések segítségével, uzorakamatra adott kölcsönök és így tovább). Negyedszer: részben vagy egészben megszerezhetik a munka termékeit, anélkül, hogy fizetnének érte. Ötödször eljárhatnak úgy is, hogy a kizsákmányoltak önreprodukciós folyamatait helyezik saját ellenőrzésük alá (vállalati lakótelepek és szállások, szabályok a gyermeknemzéssel és a család belső struktúráival kapcsolatban stb.). A legtöbb esetben a kizsákmányolók és besorozottai, amellet, hogy differenciálják a kizsákmányolás módszereit, egyszersmind többet kombinálnak is közülük. Ennek következménye pedig a kizsákmányolás formáinak rendkívüli sokfélesége és sokarcúsága, vagyis a munka alávetésének a legváltozatosabb formái léteznek akár kis cégeken és szorosan behatárolt helyi életközösségeken belül is, nem is szólva arról a hatalmas számú kizsákmányoló viszonylatról, amelyek együtt alkotják a mai társadalom globális értékesítési láncait.

A munka mint az autonóm társadalom szükségleteinek kielégítését szolgáló aktív életfolyamat

Mielőtt hozzálátnánk kifejtetni és kibővíteni a politikai gazdaságtan bírálatát, ki kell egészítenünk a kizsákmányolás és az osztály fogalmával kapcsolatos kikötéseinket. Elfogadható meghatározást próbálunk adni arra, hogyan is nézne ki egy olyan társadalom, amelyben az emberek önmaguk meghatározta társadalmi létezésüket termelik és termelik újra, úgy, hogy szabadon társult egyénekként hozzák létre, élvezik és újíttják meg a szükségleteiket kielégítő tárgyakat és társadalmi állapotokat. Más szavakkal: feltételezzük, explicit és implicit értelemben egyaránt, hogy megszűnt a munkaképességnek és a munkatermékeknek a tőke céljai szolgálatába állítása, vagyis véget ért a tárgyasult munka uralma az élőmunka felett. Kiindulva ezekből az alapvető előfeltevések-

ből, emlékeznünk kell arra, hogy a természet és a munka lesz – mint egy autonóm társadalom aktív életfolyamata – két alapvető előfeltétele a társadalmi gazdagság létrehozásának, elfogyasztásának és újratermelésének. E meglátás – tehát hogy az elnyomástól, a hierarchiáktól és a kizsákmányolástól felszabadult társadalmi életfolyamatnak kettős alapja van – életbevágó jelentőséggel bír, ugyanis egy fennmaradásra törekvő autonóm társadalomban az emberi szükségletek fejlődésének természetadta korlátai vannak. Következésképpen, egy, az uralomtól és a kizsákmányolástól felszabadult emberi társadalom reprodukciós modelljét illetően a reprodukció négy fontos és egymással kölcsönösen összekapcsolódó szintjét különböztethetjük meg. Először is, ott van magának a társadalmi újratermelési folyamatnak a szintje, egy olyan folyamat, amely együtt fejlődik a szükségletek fejlődésével. Másodszor, ott van a szükséges fogyasztási és reprodukciós javak szintje. A harmadik szint az elfogyasztott természeti erőforrások újratermelésének és a három másik szféra működése által a bioszférában okozott károk minimumra csökkentésének a szintje. A negyedik és utolsó szint az önmaga és a három másik reprodukciós szint újratermeléséhez szükséges termelőeszközök (a munka eszközei és tárgyai) újratermelésének szintje.¹⁰ Ez a modell a tőke bővített újratermelési logikájának radikális megfordítása, mert működését nem a munka öncélú, az értékőbblet „végtelen” kisajtolásának és tőkévé változtatásának formájában végbemenő felhalmozása szabja meg, hanem benne a társadalom önmaga meghatározta újratermelési folyamata kap elsődleges szerepet, s a reprodukció másik három szintje szolgáltatja a funkcionálásához és kibontakozásához szükséges anyagi alapokat. A folyamatot az emberi szükségletek fejlődése határozza meg, amely az élethez való joghoz tartozó elemi szükségletekből indul ki, azokból, amelyek kielégítésére a világ minden emberének egyformán joga van. Ezeknek a szükségleteknek a kielégítése megköveteli minden ember szabad társulásokban megvalósuló és öntörvényű tevékenységét, a használati értékek megtermelése és megújítása érdekében. Aktív élettevékenységük során a tervezés, az irányítás és a végrehajtás tevékenységei egybeesnek, és a reprodukció másodlagos, a társadalomnak a természettel való anyagcseréjét érintő szintjei mind úgy működnek, hogy csakis a közvetlenül demokratikus döntéshozatali folyamatokkal meghatározott szükségletek kielégítését szolgálják. Az átlagos munkaidő¹¹ talán továbbra is az autonóm világtársadalom globálisan koordinált tervezésének mércéjéül fog szolgálni – mindaddig, amíg a Dél szegénysége fel nem számolódik, és helyreállnak, majd növekedni kezdenek a lokális, önellátó nemzetgazdaságok. De ez a munkaidő-mérce irreleváns lesz az egyéni és/vagy a családi reprodukciót illetően: miközben mindannyian képességeik szerint járulnak hozzá az autonóm társadalom építéséhez, életük reprodukálását semmilyen módon sem fogja meghatározni vagy korlátozni hozzájárulásuk mérté-

ke. Ehelyett az önreprodukciójukhoz szükséges ellátásuk milyenségét és mennyiségét egyéni, családi, közösségi és társadalmi szükségleteik jellege fogja megszabni.¹²

Milyen legyen a munka politikai gazdaságtanának kritikája?

Miután tisztáztuk ezeket a, nézetünk szerint, nélkülözhetetlen premisszákat, fel szeretnénk vázolni, melyek lennének a munka politikai gazdaságtana dinamikus kritikájának legfontosabb ismertetőjegyei. Más szavakkal, továbbhaladunk egy olyan állapot kritikai elemzése felé, amelyben a kizsákmányoltak, mivel ők az élőmunka-kapacitás hordozói, szembekerülnek azzal a folyamattal, amelyben a munka-kapacitás hozzáférhetővé válik a tőke céljaira, és ennek megfelelően értékesül. Már korábban többször hangsúlyoztuk, hogy a termelők csak akkor és csak annyiban kerülnek be ebbe a folyamatba, amikor nincs más módjuk létezésük reprodukálására. Ezért a fizikai és értékesítésre irányuló termelési és újratermelési folyamatnak való alárendeltségüket kisebbik rossznak tekintik, s mindig arra törekszenek, hogy a lehető legnagyobb részt vegyék ki a társadalmi össztermékben a maguk egyéni és/vagy családi és közösségi létezésének újratermelési szükségletei számára – legalábbis addig, amíg nincs valamilyen más megbízható eszközük a megélhetésre. Mindazonáltal, a kizsákmányoltaknak, elvileg legalábbis, mindig megvan a lehetőségük arra, hogy aktívan visszafogják a kizsákmányolást; legalábbis időnként visszautasíthatják a munkát, vagy szökés, szerződésszegés és/vagy nyílt lázadás révén megszabadulhatnak a kizsákmányolás viszonyaitól. Hartmann ama megállapításából kiindulva, hogy a tőke agresszív alárendelési és értékesítési stratégiái mindig egy, a tőkével szembenálló szubjektivitást hoznak létre és reprodukálnak, a dinamikus munkaérték-elméletnek rögzítenie kell, hogy az élőmunka-kapacitás hordozói (a dolgozók) és a kizsákmányolást és az értékesítés logikáját képviselő funkcionáriusok között, az elemzés szempontjából, minden szinten egyfajta szimmetria áll fenn. Egyszerűen megfogalmazva, arról van szó, hogy revidéálnunk kell azt az elméleti „aszimmetriát” a tőke–munka viszonyt illetően, amely Marx munkásságában az 1840-es évek második felében válik hangsúlyossá. De nem lenne realizisztikus, ha ezzel az aszimmetriával egy ugyanolyan kizárólagos, a „forradalmi szubjektivitást” túlhangsúlyozó másik aszimmetriát állítanánk szembe. Hiszen miközben a munkásosztály kétségkívül komoly harcokat vívott a tőkés társadalmi formáció ellen, az a folyamat, amelynek során az élőmunka-kapacitás tőkévé tárgyiasult, újra és újra megújult a történelem során, s a hatalom, amellyel a tárgyiasult munka az élőmunka felett uralkodik mind a mai napig, nem gyengült meg számottevő mértékben.

A munka politikai gazdaságtana dinamikus kritikájának első sarokköve az élőmunka-kapacitás használati értékének elemzése. Marx e használati értékét némileg egyoldalúan elemezte, a tőkés érdekeinek szempontjából vizsgálva azt: a kapitalisták számára az élőmunka-kapacitás használati értéke nála abban a tényben áll, hogy az értékteremtés folyamata alatt új értéket, nevezetesen többletértéket termel. Ámde az élőmunka-kapacitás használati értéke először és mindenekelőtt annak a személynek a számára létezik, akivel ez a munkakapacitás elválaszthatatlanul össze van kötve: vagyis a dolgozó számára. E használati érték egyszerűen azoknak az alapszükségleteknek a kielégítésében áll, amelyekhez szükség van a munkatermékekre. A munkaképesség használati értékének ez a „személyes használata” diametrálisan ellentétes a kapitalista értékesülésre irányuló érdekeivel. Nem csökken, még kevésbé küszöbölődik ki ez az érték a csereaktusok és a hozzájuk kapcsolódó, a közvetlen termelési folyamatban végbemenő tranzakciók révén sem, mert az élőmunka-kapacitás sohasem választható el attól a szubjektumtól, aki felhasználja. Azzal, hogy végrehajtjuk ezt a lényegében banális és nyilvánvaló korrekciót az elméleten, rögzítjük a további elemzést illetően, hogy a munka a tőke termelési és újratermelési folyamatában sohasem tárgyiasul teljesen.

Másodsor, úgy véljük, hogy az „élőmunka-kapacitás” fogalmát ki kell bővítenünk. A munkaképesség mindig egyben az ember önreprodukáló képessége is. Felhasználása nem merül ki a hasznos tárgyak és/vagy áruk létrehozásában a kapitalista értékesítési viszonyok mellett. Ha nem képes reprodukálni önmagát, mind egyénileg, mind a családon és a társadalmi hálózatokon belül, hiszen hordozója, „nembeli lényként” a társadalmi létezési mód megtestesítője. Ám kapitalista viszonyok között ez az önreprodukációs képesség egyszersmind ki is zsákmányolható, habár ez gyakran rejtett módon megy végbe. A szabadon társult egyének munkakapacitása azon élettevékenységeik totalitását fejezi ki, amelyeket egyre bővülő szükségleteik kielégítése céljából végeznek. De az ellenkezője is igaz: a munkakapacitás ki van téve a kapitalista értékesítés mindig bővülő totalitásának.

Ezen az alapon, úgy véljük, szükséges differenciáltabb leírást adnunk arról a folyamatról, amelynek révén a munkakapacitás alárendelődik a tőkének. Marx az „alárendelődés” terminust alkotta meg e folyamat jelölésére, különbséget téve – a tőke felhalmozási folyamata materiális értelemben vett előrehaladásából kiindulva – a munka tőkének való „formális” és „reális” alárendelése között.¹³ A „formális” alárendelést Marx lényegében a manufaktúraipar korszakával azonosította, a „reális” alárendelődést pedig a gépek bevezetését követő időszakokkal. Ezzel szemben, mi a munka alárendelésének négy korszakos felosztását javasoljuk, követve ezzel a bielefeldi feminista iskola elgondolását.¹⁴ A „marginális” alárendelés esetében a paraszti önellátó gazdaságok, az ipar előtti családi gazdaságok és a Dél

feketegazdasági közvetett módon integrálódnak a világgazdaság kizsákmányolási láncolataiba. A formális alárendelés a korábban létező termelési módok termelési formáinak a kapitalizmusba való közvetlen beépítését és kombinálását jelenti: ilyen gazdasági formák az ültetvények, a manufaktúrák és a kevésbé gépesített, az emberi munkaerőt végsőkig kihasználó kisüzemek. A „reális” alárendelésen pedig a tőkés iparosítás két fő szakaszát értjük, amelyek során a tőkés világszisztéma egyes központjaiban és régióiban nagy gépkomplexumokat vezettek be, majd ezeket kombinálták a munkateljesítmény fokozását szolgáló taylorista eljárásokkal. Az „abszolút alárendelést” fenntartjuk arra, amikor napjainkban a tudást létrehozó és terjesztő munkát alárendelik a tőke automatizált-információs hálózati struktúráinak. Amikor így járunk el, akkor követnünk kell Tomba és Bellofiore útmutatását, vagyis szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a mai világgazdaságban az alárendelés mind a négy formája összekapcsolódik egymással, mert a technológiailag legfejlettebb munka- és értékesítési folyamatok a kizsákmányolás olyan széles alapzatára támaszkodnak, amely a marginális, a formális és a reális alárendelés kritériumait kombinálva strukturálódik. Amit úgyszintén észben kell tartanunk, az az, hogy van egy hatalmas technológiai és munkaszervezési szakadék a termelés és az önreprodukció szférájában, úgyhogy a munka alárendelésének formái nemcsak földrajzi régióként differenciálódnak, hanem egy-egy helyszínen belül is. Az alárendelés eme formáinak együttesét nevezzük a munka „totális” alárendelésének.

A munka bármely kritikai közgazdaságtana számára jelentős problémakört jelent a katonai munka problémája. Niklas Frykman és Peter Way – Peter Linebaughal és Marcus Redikerrel együtt – hangsúlyozottan felhívták a figyelmet a katonai célú munkakötelezettség gyakorlatára „a proletariátus eredeti felhalmozásának” korszakában, a tizenhetedik-tizennyolcadik században. Max Henninger pedig kiegészítette megjegyzéseiket, rámutatva arra a szerepre, amelyet a katonai erőszak játszott a tőkefelhalmozás folyamatában. A probléma még komolyabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy a katonai jellegű kényszermunka – a vérontásnak egy, jelentőségét illetően különösen leikicsinyelt formája (Peter Way) – még mindig része, illetve összetevője a mai világproletariátust kialakító világméretű folyamatoknak. A tizenkilencedik század vége óta ez a fajta munka új, és ugyanolyan visszataszító formában kényszeríti rá magát a munkásosztályra – a hadiipari munka formájában. Az alacsonyabb néposztályok „multiverzuma” e két osztályösszetevő révén elválaszthatatlanul kapcsolódik a tőke újratermelésének nyíltan erőszakos és destruktív oldalához, még ha újra és újra makacs ellenállásba is fog ez ellen a gyűlöletes sors ellen – mint például az 1917–1921-es nemzetközi proletárforradalmak során.

De mit jelent ez a munka politikai gazdaságtanának olyan kritikája számára, amely nem csak a kizsákmányolást akarja eltörölni, hanem

meg akarja szüntetni az uralomnak, az elnyomásnak és az erőszaknak a kizsákmányoláshoz kapcsolódó minden elemét? A hadimunka terméke nem fogyasztható el társadalmilag, inkább egyfajta nem produktív, állami fogyasztást jelent. Ezért itt egy, a munkaérték-elmélettel szembeni specifikus elméleti kihívással van dolgunk: miközben a hadjáratok lehetővé teszik a külföldi gazdasági potenciál nemzetgazdasági jövedelemként való elsajátítását, s a háborúkhöz szükséges hadiipar profitot és jövedelmet generál, ez mindazonáltal a „negatív termelés” egyik esete. Ahogy Marx mondta: „pontosan ugyanaz, mintha egy nemzet a tőkéje egy részét az óceánba hajítaná”.¹⁵ A jelen zárófejezet keretében nem dolgozhatjuk ki részletesen a nemzetgazdaságok és a hozzájuk kapcsolódó katonai-ipari komplexusok erőszakos terjeszkedésének ezt a parazita-jellegű aspektusát.¹⁶ Mindazonáltal világos kell legyen, hogy a kizsákmányoltak „multiverzuma” csak egyetlen módon válaszolhat: egyértelműen vissza kell utasítania, hogy bármilyen formában a hadiiparban vagy a katonaságnak dolgozzon.

Bőven vannak egyéb kérdések is, amelyekkel a munka politikai gazdaságtana dinamikusan kibővült kritikájának szembesülnie kell még, ám a jelen kontextusban elegendő a katonaság számára végzett és a hadiipari munka példája. Sok más ágazatban a problémákat még megfelelően fel kell vetni, és tüzetesen dolgozni kell rajtuk. Ez a helyzet például a dinamikus munkaérték-elmélet viszonyával a tőke és a munkaerő-kapacitás technológiai innovációja miatt időszakonként végbemenő elértéktelenedéshez. Ugyanez igaz azokra a relációkra a munkaérték, a reprodukciós érték és az össztársadalmi többletérték között, amelyek a hitel mindig erőteljesebben bővülő szférájában „anticipálódnak”.¹⁷ Ám amit nem szabad elfelejtenünk, amikor ezeket a kérdéseket számba vesszük, az, hogy a munka politikai gazdaságtanának dinamikus kritikájára van szükségünk. A kapitalista társadalmi formáció dinamikájának és átfogón erőszakos jellegének megmutatása csak másodlagos feladata ennek a kritikának. Elsődleges feladata, hogy megállapítsa, hol vannak azok a kritikus pontok a tőkés társadalom fejlődésében, amelyek elősegítik a forradalmi szubjektivitás fejlődését, illetve hogy jelezze azokat a törésvonalakat, amelyekből kiindulva reménykedhetünk abban, hogy meghaladható az a rendszer, amely az ember ember általi kizsákmányolásán alapul.

Konklúzióként hangsúlyozni szeretnénk, hogy a munka politikai gazdaságtanának ezen elképzelt, dinamikus kritikáját gondolatkíséretnek tekintjük. Célunk csupán az volt vele, hogy megmutassuk, hogyan adhatunk pozitív kibontakozási irányt a marxi munkafogalom e kötetben bemutatott kritikájának. Valószínűleg nem vezet „királyi út” a munka politikai gazdaságtanának kritikája és a társadalmi forradalom modellje közötti lényegi kapcsolódási pontok feltárásához. Sokkal valószínűbb, hogy egynél több út fog Rómába vezetni. Az elképzelt kritikai szintézissel kapcsolatban a jelen kötetben bemutatott megfontolások hasz-

nosnak bizonyulhatnak egy ilyen „pluralisztikus” megközelítéshez, ha alternatív gondolatokat tud nyújtani az élethez való egyetemes emberi jognak a reprodukció szférájában megalapozott érvényesítéséhez.¹⁸

A szövegben hivatkozott tanulmányok jegyzéke:

- Peter Linebaugh – Marcus Rediker: *The Many-Headed Hydra: Reflections on History from Below* (A sokfejű hidra: gondolatok az alul lévők történeleméről)
- Niklas Frykman: *Seamen on Late Eighteenth-Century European Warships* (A XVIII. század végi európai hadihajók tengerészei)
- Peter Way: *Class-Warfare: Primitive Accumulation, Military Revolution and the British War-Worker* (Osztályhadviselés: eredeti felhalmozás, katonai forradalom és a brit hadi munkások)
- Devi Sacchetto – Ferruccio Gambino: *The Shifting Maelstrom: From Plantations to Assembly-Lines* (A változó forgatag: az ültetvényektől a futószalagokig)
- Sergio Bologna: *Workerism: An inside View. From the Mass-Worker to Self-Employed Labour* (Workerizmus – belülről nézve. A tömegmunkától az önfoglalkoztató munkáig)
- Subir Sinha: *Workers and Working Classes in Contemporary india: A note on Analytic Frames and Political Formations* (Munkások és munkásosztály a mai Indiában. Megjegyzés az elemzési keretéről és a politikai formációról)
- Detlef Hartmann: *Revolutionary Subjectivity, the Limit to Capital*. (Forradalmi szubjektum, a tőke korlátozása)
- Maria Mies: *Housewifisation – Globalisation – Subsistence-Perspective* (Házasszonyosodás – globalizáció – megélhetési perspektívák)
- Silvia Federici: *Notes on Elder-Care Work and the Limits of Marxism* (Megjegyzések az időskori munkáról és a marxizmus határai)
- Jean-Louis Prat: *Castoriadis's Break With Marxism* (Castoriadis szakítása a marxizmusal)
- Ahrlrich Meyer: *A Theory of defeat. Marx and the Evidence of the nineteenth Century* (A vereség elmélete. Marx és a tizenkilencedik század bizonyítéka)
- Max Henninger: *Poverty, Labour, Development: Towards a Critique of Marx's Conceptualisations* (Szegénység, munka, fejlődés: a marxi fogalomalkotás bírálatához)
- Thomas Kuczynski: *What is Sold on the Labour-Market?* (Mi kerül értékesítésre a munkaerő-piacon?)
- Sebastian Gerhardt: *In And For Itself: Freedom. On the Historical Tendency of a Renewed Critique of the Political Economy of Labour* (A szabadság: önmagában és önmagáért. A munka politikai gazdaságtana újabb kritikájának történeti távlatairól)
- Massimiliano Tomba – Ricardo Bellofiore: *The 'Fragment on Machines' and the Grundrisse: The Workerist Reading in Question* (A „Töredék a gépekről” és a Grundrisse: a kérdés workerista olvasata)
- Steve Wright: *Revolution from Above? Money and Class-Composition in Italian Operaismo* (Forradalom fölülről? Pénz és osztályösszetétel az olasz ouvrierizmusban)
- C. George Caffentzis: *Marxism after the Death of Gold* (A marxizmus az arany halála után)

Carlo Vercellone: *From the Mass-Worker to Cognitive Labour: Historical and Theoretical Considerations* (A tömegmunkástól a kognitív munkáig: történeti és elméleti megfontolások)

Jegyzetek

- ¹ A „multiverzum” eredetileg a kortárs kozmológia által használt kifejezés. Olyan feltételezett, nagyobb fizikai-kozmológiai rendszert jelöl, amelynek világegyetemünk csak egy része. (A ford.)
- ² Az 1935-ben Detroitban megalakított autópári szakszervezet (*United Auto Workers*) által 1936–37-ben szervezett sztrájk Flintben (Michigan állam), amely jelentősen serkentette az amerikai ipari munkásság szakszervezkedését. (A szerk.)
- ³ Általában olyan munkaerőről volt szó, amelyet adóssága fejében meghatározott ideig munkára köteleztek. (A ford.)
- ⁴ Utalás Marxnak a proletár státusáról A *Tőke* 6. fejezetében adott meghatározására: a tőkés–bérmunkás viszonyban a proletár helyzetét egyrészt az jellemzi, hogy szabadon rendelkezik munkaerejével, másrészt ezen kívül nem rendelkezik semmi mással. (A ford.)
- ⁵ Vera Zaszulics orosz narodnyik forradalmárnő volt, aki eszmetársaival együtt az idealizált orosz paraszti földközösségben, az obscsinában látta az orosz demokratikus és szocialista társadalmi fejlődés garanciáját, és elképzelhetőnek tartotta, hogy Oroszország megkerülheti a nyugati tőkés fejlődés útját. (A ford.)
- ⁶ Karl Marx: Drafts of the Letter to Vera Zasulich, in *Marx/Engels Collected Works*. Vol. 24, Moscow, Progress, 1975–2004 (1881) 346–369.
- ⁷ Miután a narodnyik forradalmárok egyéni terrorra épülő taktikája nem hozta meg a várt eredményeket Oroszországban, a narodnyikok eszmeiségét a „szociálforradalmárok” (eszerek) 1901-től politikai párttá szerveződve vitték tovább, és modernizálták némileg. (A ford.)
- ⁸ K. Marx: i. m. 364–69.
- ⁹ Kevin Anderson: *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity and NonWestern Societies*. Chicago, University of Chicago Press, 2010
- ¹⁰ Az újratermelés egy ilyen bővített modelljének körvonalait lásd: Thomas Kuczynski: Von der natur der Arbeit oder das Ende der Arbeitsgesellschaft – ein soziologisch-politologisches Mißverständnis, in Friedrun Quaas and Georg Quaas (eds.): *Jenseits des Transformationsproblems. Vorläufiges Resümee einer diskussion zum werttheoretischen Ansatz von Fritz Helmedag, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 1996, 215–216, 714–731.
- ¹¹ Az egy-egy termék elkészítéséhez társadalmilag átlagosan szükséges munkaidőről van szó. Marx szerint, végső soron ez a munkaidő-mennyiség határozza meg a piaci árakat, bár a tényleges árak – a kereslet és kínálat mozgásai és számos más tényező miatt is – mindig eltérnek tőle. A kommunista társadalomban, ahol a társadalom összmunkaidejét osztársadalmi döntéshozattal és racionálisan osztják el az egyes termelési feladatok között, szintén ez az átlagmunkaidő lesz a termelési költségeknek, a munkabérek és a fogyasztási cikkek árának meghatározója – amíg a társadalmi gazdagság növekedése és az emberek a munkához való viszonyának megváltozása azt fokozatosan feleslegessé nem teszi. (A ford.)

- ¹² A szerző által bemutatott társadalom a Marx által a kommunista társadalomról *A gothai program kritikájában* adott vázlatnak felel meg, ahol a kommunizmus felsőbb fokán a munka szerinti elosztás elvét a szükségletek szerinti elosztás elve váltja fel.
- ¹³ Marxnál a munka „formális” alárendelődése a tőkének a jogi értelemben vett tőkés–bérmunkás viszonyt jelenti; a „reális” alárendelés pedig azt, amikor – a felhalmozás későbbi fokán – a munkaeszközök, a munkatevékenység jellege és a munka szervezete is a maga hagyományos, öröklött formája helyett a tőkegelikának megfelelő formát ölt. (A ford.)
- ¹⁴ Tudomásunk szerint, a „marginális alárendelés” fogalmát Veronika Bennholdt-Thomsen vezette be. Lásd: Veronika Bennholdt-Thomsen: Subsistenzproduktion und erweiterte Reproduktion. Ein Beitrag zur Produktionsweisen-diskussion, *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie*, 1981, 14, 45.
- ¹⁵ Karl Marx: *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*, translated with a foreword by Martin nicolaus, Harmondsworth, Penguin, 1973. 128.
- ¹⁶ A probléma mélyebb vizsgálatát lásd: Karl Heinz Roth: Von der Rüstungskonjunktur zum Raubkrieg: die Ursachen der deutschen Aggressionspolitik 1938/39', in Werner Röhr – Brigitte Berlekamp – Karl Heinz Roth (eds.): *Der Krieg vor dem Krieg. Politik und Ökonomik der 'friedlichen' Aggressionen Deutschlands 1938/39*, Hamburg, VSA, 2001. 49. és köv.
- ¹⁷ M. Krätke jó áttekintést nyújt azokról a feladatokról, amelyeket a munka politikai gazdaságtana egy, az osztályharc realitásainak megfelelő módon meg kell oldjon. Vö. Michael R. Krätke: Erneuerung der Politischen Ökonomie – Wo Marx unersetzlich bleibt, *Zeitschrift für marxistische Erneuerung*, 2007, 18/70, 123–37.
- ¹⁸ Kimutathatjuk, hogy az értékelmélet elvben analitikusan elválasztható a kizsákmányolás elméletétől. Minden olyan esetben kizsákmányolásról beszélhetünk, amikor a munkások olyan árukat (javakat és szolgáltatásokat) termelnek, amelyek többet érnek annál az „ellenértéknél”, amit „munkaadó-juktól” kapnak bérek, létfenntartási eszközök stb. formájában. Az a kérdés, hogy vajon az áruk értéküket a munkások munkájából, vagy valamilyen más forrásból nyerik, külön vizsgálható. Még ha a megtermelt javak és szolgáltatások értékét színiük, súlyuk vagy valami más határozni is meg, a munkások még akkor is jogosan állíthatnák, hogy ki vannak zsákmányolva. G. A. Cohen: *The Labour Theory of Value and the Concept of Exploitation*, in G. A. Cohen: *History, Labour and Freedom. Themes from Marx*, Oxford, Oxford University Press, 1988. 214.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: Karl Heinz Roth and Marcel van der Linden: Results and Prospects, in Marcel van der Linden and Karl Heinz Roth (eds): *Beyond Marx. Confronting Labour-History and the Concept of Labour with the Global Labour-Relations of the Twenty-First Century*. Historical Materialism Book 56, Leiden – Boston, BRILL, 2013, 448–453, 475–484.